

IX. HLEDÁNÍ NOVÝCH POLOH

(Ivo Pospíšil)

Typologie textů tak, jak jsme se jí zabývali v předchozích partiích, musí být pro počátek 21. století doplněna novými charakteristikami. Nejsou zcela nové, vznikají již v 90. letech 20. století a hlubinně navazují na jevy, které se v průběhu 19. a 20. století disperzně vyskytovaly v podstatě ve všech evropských literaturách: regionalismus byl ostatně jevem typickým i pro počínající realismus a později naturalismus, ale objevuje se také v literárním neoklasicismu 20. století a v ideologicky vyhraněných projevech moderní literatury, např. katolické orientace navazující na pseudobarokní poetiku. Tento rys jsme v nových souvislostech nazvali *kulturně areálovým aspektem literárních textů*. V ruském prostředí je to jev zatím jen málo doceněný: jde totiž také o podobu ruštiny jako literárního jazyka, která je jiná v ruskojazyčných komunitách v Ukrajině, v Bělorusku, v Baltii či Pobaltí, tedy nyní v třech samostatných státech, nebo v ruské Sibiři, v bývalé sovětské Střední Asii apod. Současně však z literárněvědného hlediska jde o areálový pohled na ruskou literaturu, tedy i o podobu textů. Příklad běloruského kulturně areálového hlediska uvádíme níže.

Další tendencí je prolínání naučného a uměleckého typu textu, který označujeme slovním spojením „*na pomezí estetiky a beletrie*“. Je to v podstatě příklad hodnotového prolínání charakteristického pro postmodernismus, kde se tzv. vědecký styl – alespoň v literární vědě – často nahrazuje volnějším esejistickým a vědecko-populárním nebo se jejich hranice stírají: je to tlak, jenž se projevuje de facto všude, ale výrazněji u osobností, které současně samy píšou beletrii a reflektují literaturu jako literární kritici, historici nebo teoretici. Jako příklad jsme zvolili tvorbu petrohradského filozofa, estetiky a prozaika Alexeje Grjakalova.

Dalším typem může být *tzv. vnitřní emigrace*, jenž se mylně pokládá jen za znak minulosti: zdá se, že je silná i na počátku 21. století a tento postoj se realizuje v literárních textech. Vycházíme z významu užitém M. Bátorovou v její knížce o P. Strausovi a na dvou příkladech ukazujeme situaci v dnešním Rusku.

A) Kulturně areálové hledisko

Areál Běloruska je také součástí vztahů středoevropských kultur, resp. kultur střední Evropy v širším slova smyslu s rozsáhlým středoevropským zápolím či týlem, k němuž patří jak východoevropský, tak jihoevropský a západoevropský areál. V tomto smyslu se jako vrcholně aktuální jeví studium středoevropského a východoevropského areálu, zvláště toho, který současně tvoří týl areálu baltského či pobaltského (Baltie),

a to je právě případ Běloruska vtahovaného do kontextu ruského či velkoruského a současně do polsko-litevských souvislostí a také – spíše volně a životními osudy tvůrců – do střední Evropy.¹⁷⁰ V tomto ohledu má česká literatura, přesněji české kulturní prostředí to štěstí, že na jeho území došlo k dvěma významným událostem, které spojují české země se dvěma východoslovanskými „menšími bratry“ Ruska – Ukrajinou a Běloruskem: v *Gramatice české* (1551–1571) Jana Blahoslava (nar. 1523 v Přerově, zemřel 1571 v Moravském Krumlově) najdeme první autentický zápis uceleného moderního ukrajinského textu jedné z četných dum, ukrajinštinu poprvé z lingvistického hlediska prohlásil za samostatný jazyk Josef Dobrovský, ukrajinskou (maloruskou) poezii do své antologie *Slovanské poezije* (Brno 1874) zařadil brněnský tiskař a polyglot František Vymazal a Praha se stala místem vydání díla tradičně pokládaného za počátek novodobé běloruské literatury – *Bivlija ruska* Francyska (Francišaka Heorhije) Skaryny.

Francisk Heorhij Skaryna (asi 1490 Polock – 1551 Praha), běloruský humanista, vědec, lékař a filolog, zakladatel východoslovanského knihtisku, byl pravděpodobně pokřtěn podle ortodoxního obřadu, jméno Francisk obdržel patrně při druhém křtu katolickém. R. 1498 byl totiž v Polocku (Polacku) založen katolický klášter (jak uvádí V. A. Čamjarycki). Nicméně problematika jeho tzv. druhého křtu zůstává dosud otevřená. F. Skaryna (Skorina) se vzdělával v tradičních centrech humanismu – v Krakově a italské Padově – a patřil podle některých názorů k širokému proudu pozdní východoslovanské renesance, k osobnostem renesančního titánského vzepětí, ovládal tehdejší lékařství, přírodní vědy, filozofii a filologii; v Praze pracoval jako botanik královské zahrady a zde také pravděpodobně zemřel. Jeho první tiskařská aktivita je spojena v vydáním Žaltáře (Псалтырь, 1517), poté vydal v Praze v letech 1517–1519 v překladu 22 biblických knih pod názvem Бивлия Руска – ta se objevila ještě před překladem Lutherovým. Jeho grafická řešení měla podle názoru odborníků dobově špičkovou úroveň.¹⁷¹ Je snad i symbolické, že Skarynovy překlady vydávané v Praze v podstatě koincidují s počátky reformace, která dala podnět k hlubokým proměnám náboženského života vůbec, jež později svým způsobem zasáhly i území Polska a Běloruska: nešlo pouze o katolickou církev, ale obecně o opravné tendence, které se staly pevnou součástí evropského náboženského života.

Běloruská literatura patří k slovanským literaturám, které se vyvíjely v nové době jen postupně a v podstatě vyrůstaly z bělorusko-polské biliterárnosti. I když její kořeny se tradičně spojují – jako u všech východních Slovanů – s literaturou Kyjevské

170 Zájem o střední Evropu dokládá např. periodikum Arche (texty V. Havla, J. Kratochvila, M. Viewegha i diskusní politologické a religionistické studie).

171 Edice: Pradmovy i pasljasloui (1969), Biblija (1996). Viz Francysk Skaryna: Žycejo i dzejnasc': Pakazal'nik litaratury. Minsk 1990. Čalavek sonca – Francysk Skaryna. Minsk 1994. Slownik movy Skaryny. Minsk 1994. Odborníkem, který se v nové době Skarynou z řady hledisek zabývá, je Aleh Lojka (nar. 1931 v Slonimi v Hrodněnské oblasti), běloruský básník, prozaik a literární kritik, univerzitní představitel oboru a vedoucí akademického spolku Uzljot (1964–1989), profesor a doktor filologických věd, básník, ale také autor historického románu Francysk Skaryna (1990) a novely Skaryna na Hradčanach (1990), komparatista (Adam Mickevič i belaruskaja litaratura, 1959) a překladatel.

Rusí a pak s nárazníkovým územím mezi východními a západními Slovy a Balty v těsném doteku germánské, resp. německé christianizační středověké expanze, novodobá fáze je spjata v 19. století především se vztahem k polskému písemnictví.

Stejně jako jiné slovanské literatury je její vývoj jen povlovný a nemá zdaleka tak razantní kontakt s tehdy vůdčími evropskými literaturami, jako je tomu v případě ruské literatury, která od Ivana IV. Hrozného a hlavně pak od prvních Romanovců s vrcholem za Petra I. expandovala přímo do severní a západní Evropy (Švédsko, Nizozemsko, Velká Británie), odkud Rusko přebíralo nejen organizaci státního života (zejména ze Švédska), ale také materiální a duchovní kulturu (Nizozemsko, Anglie). Tak se stalo, že úloha středoevropského mostu k dalším Slovanům a jiným národům Evropy zůstávala Ukrajině a Bělorusku: ostatně jejich publikační centra – kromě Ruské říše – ležela na území tehdejšího Rakouska a později Rakouska–Uherska, tedy například v Praze, Budě, Krakově apod. Tíhnutí Bělorusů k střední Evropě, které se projevuje v publicistické a překladatelské činnosti zejména dnešní kulturní a politické opozice, tu sílí, tu slábne, a je spíše projevem tíhnutí k střední Evropě jako kulturnímu, duchovnímu prostoru, k modelovému centru, které svou multietnicitou a multikulturalitou nejlépe vyjadřuje tranzitivní polohu Běloruska v dnešní Evropě, tedy působit jako mediátor mezi evropským Východem, Západem a Severem: takovou úlohu má do jisté míry i Slovensko (ve vztahu k východním a jižním Slovanům), resp. Slovinsko (ve vztahu k Balkánu a střední Evropě).

Slovanské literatury neměly stejný vývoj: na jedné straně je tu česká literatura s vrcholem v gotickém básnictví, poněkud i v humanismu a baroku, polská s vrcholem v tvorbě renesančně humanisticko-barokní, na druhé straně jiné vývojové paradigma jihoslovanské zasazené osmanskou invazí a východoslovanské oddělující se od slovanského Západu církevním schizmatem a mongolským vpádem, z něhož se od 18. století výrazně vyděluje ruská literatura svým přímým utkvěním v západoevropském modelu.

Na rozdíl od ruské literatury je ukrajinská a ještě více běloruská literatura spojena a spojována se středoevropským prostorem. Například když roku 1863 podnikl budoucí slavný ruský spisovatel N. S. Leskov jako novinář cestu do Evropy, jel tam pro Rusy zcela netradičně přes Kyjev, Halič (Krakov) a Prahu do Paříže: běžná ruská cesta vedla takřka vždy skrze Východní Prusy (Ostpreussen) a Berlín. V Leskovově případě to bylo dáno jeho životním příběhem, jeho autodidaktismem a vazbami na Ukrajinu, resp. Polsko (Leskov nedostudoval gymnázium v Orlu, neznal francouzsky ani německy, zato však ukrajinsky a polsky, zabýval se ikonomalbou a starověrečtím, pobýval v tehdy multikulturním Kyjevě s jeho Ukrajinci, Rusy, Poláky, Němci, Židy a Armény, chodil zde na univerzitní přednášky svého strýce, navíc měl eminentní zájem o západní Slovy, což se pak projevilo amatérským studiem češtiny a nečetnými překlady z J. V. Friče a B. Němcové).

Faktem zůstává, že běloruská literatura se podobá jiným, „menším“ slovanským literaturám, včetně české a slovenské svým samostatným vývojovým paradigmatem, řekl bych svou přerývaností, diskontinuitně kontinuální evolucí: počátky jsou v Kyjevské Rusi, pak zase nové počátky s jistou matnou návazností v období humanisticko-

-reformačním, pak sporadické texty v 19. století s pozdějším vrcholem v našanivském období na počátku 20. století, v moderně, novorealistické poetice druhé poloviny 20. století, snad místy i v postmoderně.

Východoslovanská jazyková tripartice vznikla v hloubi východoslovanského areálu již před vznikem prvního státu východních Slovanů a pak v době Kyjevské Rusi, kdy se utváří ze známého Šachmatovova shluku tří dialektů (severního, jižního a středního); k běloruské delimitaci došlo na západě východoslovanského areálu jazykovým protnutím dialektového severu a jihu. Mocensky docházelo k postupnému vyčlenění zejména v době tzv. feudální rozdrobenosti, tj. politické decentralizace, kdy se objevuje specifikum haličsko-volyňské a polocko-smolenské. Běloruská národně literární identita tak vyrůstá z regionalismu literatury Kyjevské Rusi v polocko-smolenském literárním centru. Prvními texty, které vůbec možno spojovat s počátky staroběloruské literatury, když nepočítáme její účast na synkrezí východoslovanské koiné kyjevského typu, jsou *hagiografie Avraamije Smolenského a Jefrosinie Polocké (Polocké)* z 12.-13. stol. a *Choždenije Ihnatija Smoljanina* (14. stol.). Ke skutečné a viditelné delimitaci běloruského celku z východoslovanské kulturní kolébky kyjevskoruské však dochází – podobně jako v případě Ukrajiny, ale nikoli tak výrazně a jednoznačně – ve 14.-16. stol. souběžně s posilováním moskevského centra a jeho mocenskými úspěchy a se silícím podílem východních Slovanů na utváření nového mocenského celku – Velkoknížectví litevského, což pak přináší změny jazykové, náboženské i kulturní.

U počátků skutečného běloruského literárního svérázu stojí – stejně jako v případě letopisu haličsko-volyňského u Ukrajinců – kroniky, konkrétně *Letopisec velkoknížat litevských a Bělorusko-litevský letopis 1446*. V souvislosti se začleněním běloruského území do litevského celku vznikly i právní dokumenty (*Statuty Velkoknížectví litevského*, 1529, 1566, 1588). Nicméně první osobnostní počátky běloruské literatury jsou spjaty – stejně jako u psané slovesnosti ukrajinské – s českým prostředím a s renesancí, humanismem a reformací ve spojitosti s pražským působením zmíněného F. Skaryny. Celkově v období humanisticko-renesančním se zárodky reformační kritiky církve je na běloruském teritoriu zcela pochopitelně více dění, neboť tlaky litevsko-polské, a tedy evropské, jsou tu silnější než na Ukrajině a také náboženský život je pestřejší – svou úlohu tu sehráli i polsko-běloruští protestanti Symon Budny a Vasil Cjapinski působící v druhé polovině 16. století. První renesanční básní, byť psanou latinsky, je *Píseň o zubrovi* M. Husouského. Nepochybně klíčová úloha tu připadla trojdomému literátu barokní doby Simeonu Polockému po právu řazenému i do ruské a ukrajinské literatury.

Poté literární dění na území Běloruska ochabuje v souvislosti s posilováním kulturní úlohy Polska, německého baltského regionu a carského Ruska. I když bylo Bělorusko od trojího dělení Rzeczy pospolité součástí carského Ruska, jazykově a kulturně patřilo zřetelně do polské zóny: tlak carských úřadů tak k totální polonizaci připojil masivní rusifikaci a roku 1840 byl za Mikuláše I. zakázán i sám název Bílá Rus a nahrazen národnostně neutrálním termínem Severozápadní kraj. Těžký úder zbytkům běloruské kulturní svébytnosti uštědřila porážka polského povstání:

polsko-běloruští literáti se tohoto hnutí v značném počtu zúčastnili a carismus jako odvetu zakázal tisknout v běloruštině.

Nové počátky navázaly na ukrajinskou travestijní tradici klasicisticko-osvícenského typu konce 18. a počátku 19. století, konkrétně na Kotljarevského *Aeneidu* (*Enejida navyvarat*), a parodickou poému (*Taras na Parnase*). Definitivní pozdní národní revitalizace tak povlovně probíhala až v druhé polovině 19. století v sepětí s celkovou liberalizací ruského carského režimu po porážce v Krymské válce v druhé polovině 50. let a později (silná polsko-běloruská biliterární skupina v čele s U. Syrakomlou, J. Čáčotem a A. Vjaryhou-Dareuskim).

Rozmach prožívá běloruská literatura od 10. po 30. léta 20. století. Na počátku se zdálo, že porážka ruského carismu a s ním – alespoň načas – velkoruského šovinismu povede ke skutečnému osvobození a obrození běloruského národa a k rozvoji všech druhů umění a literatury zvláště. Běloruský literární život se v tom podobal ruskému a ukrajinskému: vzniká skupina *Maladnjak*, později elitní a umírněně kulturní *Uzvyšša*; běloruský literární život probíhá na území Ruska a SSSR, Polska a Litvy, ale také v rozlehle běloruské diaspoře. Počátky běloruské emigrace sice sahají až do 15. století k výnosu Kazimíra IV. z roku 1447, který povoluje šlechtě opouštět vlast, aby „nabyla většího štěstí“, ale fakticky jde nejprve o postupnou a posloupnou emigraci jako dobrovolnou účast na ruské kolonizaci Kavkazu, střední Asie a Sibiře, později o emigraci ekonomickou a politickou (zejména v souvislosti s polským povstáním r. 1863). Dílem do vyhnanství, dílem dobrovolně se emigrace zvětšuje od sklonku 19. století a na počátku 20. století; ve spojitosti s běloruským národním obrozením vznikají i první zahraniční běloruské spolky, mj. Kryvickí vjazok (1868), Homan (1884 v Petrohradě) a Belaruskaje Studenckaje zjamljactva (ve Varšavě, 1908–1914). První světová válka a následné ruské revoluce, zejména bolševická, podnítily masovou emigraci na Litvu, do Lotyšska, Polska, USA, Francie a Československa.

Najdeme tu i poněkud delikátní historický rámec: roku 1939 se řada Bělorusů podílela na sovětské okupaci tehdy polské západní Bělorusi, za války bylo evakuováno 1,5 milionů Bělorusů do Ruska, pak byl deportován značný počet do Německa, dobrovolně odešli roku 1944 ti, kteří se zúčastnili kulturního života za německé okupace a uviděli v německé okupaci možnost běloruského národního osvobození; řada z nich pak po válce studovala na Svobodné univerzitě v Mnichově a jinde ve světě.

Jestliže studujeme specifický vývoj běloruské literatury a ji samu pak jako kulturní a umělecký typ v srovnávacím aspektu, nemůžeme opomenout také již naznačené sporné momenty nebo – jak již uvedeno – delikátní situace. Máme tu na mysli Masarykovu tzv. Ruskou akci, jejíhož dobrodiní užívala – mezi jinými východními Slovany – i řada Bělorusů, a pak čtyři měsíce druhé Česko-slovenské republiky (1938–1939) a zvláště Protektorat Böhmen und Mähren (1939–1945), v němž fungovaly a prosperovaly běloruské emigrantské instituce. Ukažme si tuto delikátnost na příkladu slavné běloruské básnířky Larysy Henijuš (za svobodna Miklaševič, narozena roku 1910 ve vesnici Žlobaucy v Hrodněnské oblasti – zemřela 1983 v městečku Zelva). Za první světové války rodina prchá z domova a vrací se až roku 1919. Roku 1928 absolvovala polské gymnázium, v roce 1937 odjela do Prahy, kde

její manžel I. Henijuš studoval na Karlově univerzitě medicínu. V emigraci se zapojila do činnosti běloruských organizací, pracovala v sekretariátu úřadu Běloruské lidové republiky. Za německé okupace publikovala v novinách *Ranica* a *Belaruski rabotnik* a v časopise *Novy šljach*. Roku 1948 byla zatčena agenty NKVD a dopravena do Minska, kde byla odsouzena na 25 let nucených prací. V roce 1956 byl trest zkrácen na osm let a mohla se vrátit do oblasti Hrodna, kde až do konce života žila ve vesnici Zelva, aniž se stala sovětskou občankou. Delikátnost – kromě činnosti, která mohla být v Protektorátu Čechy chápána jako nepřátelská – spočívá například již v emblematickém faktu, že její první básnická sbírka vyšla v Praze pod názvem *Ad rodných niv* v podstatě v době heydrichiády spojené s genocidními tendencemi německého okupačního režimu vůči Čechům. To nicméně nemění nic na tom, že je to klíčová postava běloruské poezie, ani to, že nelze demagogicky spojovat různé roviny – národní, politickou a tvůrčí.

Středoevropské tradici je blízká zejména běloruská moderna, zjevná je futuristická poetika u M. Čarota, impresionismus u U. Dubouki, imažinismus u J. Pušči a T. Kljaštorného, prvky existencialismu u K. Čorného, dílem u nesmírně činorodého a univerzálního organizátora a politika V. Lastouského. V jistém smyslu existenciální model literatury se projevuje u V. Bykava, A. Adamoviče, V. Kazka, U. Karatkeviče, I. Ptašnikava a A. Kudravce. Modernistický diskurs se manifestuje v dramatice A. Makajonka, F. Aljachnoviče a zejména A. Razanaua: běloruský modernismus nevystupuje v čisté podobě, je značně časově opožděný za vývojem v okolních zemích, koexistuje s jinými proudy i v rámci jednoho díla nebo díla jednoho autora (realismus či novorealismus, romantismus a novoromantismus apod.). Období glasnosti a perestrojky vyvolalo obrodné snahy i v Bělorusku: významným reprezentantem tohoto hnutí byl zejména spisovatel A. Adamovič.

Běloruský postmodernismus je až záležitostí 90. let 20. století, i když jeho počátky sahají do 80. let – na rozdíl od ruského, který začíná vlastně na sklonku 60. let a některými předchůdci mnohem dříve (V. Nabokov).

Běloruská literatura se od poslední dekády 20. století ocitla a ocitla v centru politického boje dvou koncepcí a dvou způsobů vlády, což se projevuje v činnosti politické i literární opozice a také v jejích periodikách – to je však tematika přesahující naši úvahu.

V česko-slovenském prostředí se z běloruské literatury zatím ujaly dva proudy. Jeden je spjat s běloruským národním obrozením počátku 20. století, s díly běloruských klasiků Janky Kupaly a Jakuba Kolase, kdy jde o tendenci literárněhistorickou a řekl bych spíše pietně přijímající našanivce jako emblém vnitřních běloruských procesů v podstatě romantické a novoromantické povahy, druhý proud je již hlubinněji přijímaný a souvisí s jevem, který jsme jinde nazvali „běloruská škola válečné autenticity“, jevem spjatým se specifickou běloruskou novorealistickou poetikou s centrem ve válečném tématu, ale i v současnosti tak, jak je prezentovali např. Vasil Bykav, Anatol Kudravec, Ivan Melež, Ivan Ptašnikau, Aleš Adamovič, s emblémem běloruské krajiny zaplavované deštěm, obetkané mlhou, močálovitě, kde slunce se jen občas prodere temnými mraky – tak zapůsobila běloruská literatura v česko-slo-

venském prostředí svým poetologickým svérázem ve zkratce vyjadřujícím niterné problémy národní komunity.

Kdybychom na tomto základě chtěli dojít k pramenům běloruské literatury jako kulturního a uměleckého typu, došli bychom zhruba k třem větvím:

- 1) klasicisticko-osvícenské heroikomice a travestijnosti inspirované ukrajinskou tradicí;
- 2) preromantické, romantické a novoromantické folklórnosti prezentované mj. narativními formami spojujícími běloruskou a polskou literaturu (gawęda);
- 3) panromantismus syntetizující romantismus i novoromantické proudění jako projev bělorusko-polské biliterárnosti.

Pokud jde o orientaci běloruské literatury napínané – stejně jako celé národní společenství – do několika stran, tedy na Západ, Východ, Sever, ale také na jihozápad směrem ke geografickému a hlavně kulturnímu a duchovnímu fenoménu střední Evropy, je zřejmé, že jde o osud nelehce se konstituujícího tranzitivního pásma s nevyhraněnou identitou, jejímž společným jmenovatelem je – spíše než jazyk – národ a stát.¹⁷² V tomto specifickém běloruském a šířeji bělorusko-litevsko-polském a s transcendencí středoevropském kontextu se realizuje ruština jako literární jazyk. Je tu ještě jedna důležitá diachronní okolnost, totiž zprostředkovácí úloha území dnešního Běloruska a Ukrajiny: skrze ně se do Ruska dostávaly poetologické podněty ze západní Evropy (polskou cestou) a zásadně dominovaly až do reforem Petra I.¹⁷³

Příkladem reflexe tohoto specifika mohou být některé studie z nedávno vydaného minského rusistického sborníku (2006).¹⁷⁴ Především je zřejmé, že přítomný svazek je rozeklaný do dvou větví: jednak často objevuje zasutá a neprávem opomíjená témata a jejich nositele, jednak se vrhá razantně vstříc novým jevům, jež jsou současně generační, módní a ovšem příznakové, svědčící o významných posunech uvnitř ruské literatury 20. a 21. století. Současně se v řadě statí objevuje to, co činí tento sborník specificky běloruským, resp. rusko-běloruským, tedy určité momenty spjaté s areálem, jenž se nábožensky pohyboval od pravoslaví přes uniatství ke katolicismu, dílem i k protestantismu, a geopoliticky od Kyjevské Rusi k Rzeczypospolite a k Ruské říši.

Toto široké rozpětí a nádech areálového specifika je znát ze studie **Ljudmily Zarembové** (zabývá se staroruskou literaturou v kultuře východních Slovanů) *Слово о полку Игоря Святославича Я. О. Пожарского в русской критике 1820–1830-х годов*. Především je dobré se opřít o bibliografické heslo z roku 1820, jež uvádí, a kde se o Jakovu Osipoviči Požarském mluví jako o spisovateli a překladateli; rozpětí jeho odborné činnosti je neobyčejné: ruská gramatika, ale také heb-

172 Viz Antologii běloruských povídek. Uspořádal Sjarhej Smatryčenka. Větrné mlýny, Brno 2006.

173 Viz A. Lappo-Danilevskij: Politische Ideen in Rußland des 18. Jahrhunderts. История политических идей в России в XVIII веке в связи с общим ходом развития культуры и политики. Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte, Neue Folge, Bd. 1. Предисловие М. Ю. Сорокиной. Подготовка текста М. Ю. Сорокиной при участии К. Ю. Лаппо-Данилевского. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien 2005. Viz také naši recenzi: Potřebná edice o ruském myšlení. Slavica Litteraria, X 9, 2006, s. 326–327.

174 Научные труды Кафедры русской литературы Белорусского Государственного Университета, вып. IV, „РИВШ“, Минск 2006.

rejská mluvnice; jeho „masterpiece“ je však právě analyzovaný novoruský překlad *Slova o pluku Igorově*, který připravoval hrabě N. P. Rumjancev (překlad byl vysoce ceněn, ale měl i své ostré kritiky – Šišková, Hanku, Dobrovského aj.). V současné rusistice, zejména ruské, tedy i rusko-běloruské, nepřekvapí, že *Slovo* je jaksi automaticky bráno jako autentický středověký text; někteří jej dokonce vztahují přímo k dataci tzv. letopisné povídky, tj. k roku 1185. Požarského překlad je z roku 1819: o tzv. originále *Slova* se mluví jako o realitě. Nebudeme tu dále argumentovat; jen připomeneme knihu Jakobsonova amerického žáka Edwarda Keenana *Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale* (Harvard University Press 2003), v níž se podniká seriózní filologický i „detektivní“, tedy věcný, ale i psychologicko-investigativní rozbor; musím připustit, že některá data přítomné stati L. Zarembové jako by nepřímo potvrzují Keenanovy vývody, zejména tzv. polsko-běloruskou stopu, která je podle Keenana vlastně stopou českou (uvádí např. slovo „zegzica“, čes. žežulka, tj. kukačka, ukraj. zozulja; podle E. Keenana je předpokládaným autorem *Slova* J. Dobrovský).¹⁷⁵ Autorka se přidržuje mýtu o ztrátě (shoření) rukopisu roku 1812, nicméně její stať jako celek je vážným pokusem zhodnotit překlad očima dobové ruské kritiky (novoruský překlad byl pořízen z tištěného vydání 1800). Ze stati podprahově vyplývá, že *Slovo* bylo zcela zřetelně v ohnisku ruského státního zájmu. Rumjancev byl sponzorem překladu, který pomáhal vytvářet „jiný život“ pravděpodobně nikdy neexistujícího originálu, dostal za něj brilantový prsten; překlady se ovšem pořizovaly také v Polsku a jinde a podílely se na nich výrazné osobnosti – to nemohla být náhoda; *Slovo* se od svého vydání r. 1800 a zejména po roce 1812 (Vlastenecká válka) stalo součástí ruské imperiální politiky; příklad Jakova O. Požarského, jenž měl – jak známo – smysl pro jazyk krásné literatury, ukázal také na spojitosti, které mohou být z hlediska současného – byť někde tabuizovaného – poznání důležité.

L. D. Baškirov ve stati *Историческое и биографическое начала в творчестве Ф. М. Достоевского* ukazuje na složitosti vztahu biografie a historie v žánru „rodinné kroniky“ (S. T. Aksakov); spojení „letopisu“ a „rodinné kroniky“ je zřejmé (mimočodem již v tom, že je to „histoire“, „storia“, „story“, tedy příběh lokální i totální – o tom již bylo napsáno mnoho). Baškirov se vrací k známé skutečnosti, že Dostojevští žili na počátku 16. století v Pinském knížectví (vesnice Dostojevo) a že viděli rozpad východoslovanské pravoslavné komunity pod tlakem úřadů a katolíků (Stefan Ivanovič Dostojevskij); slušelo by se ovšem také poznamenat, že původně patřili k litevským Tatarům. Litevsko-běloruská stopa Dostojevského rodu a jeho historicita, téma podstaty pravoslaví a rozkolu (rozmluva Myškina a Rogožina o staroobřadectví v *Idiotovi*) je v tomto smyslu klíčová.

Hledání „běloruské stopy“ v ruské literatuře a zvýrazňování regionálního rázu či „poznámenání“ ruské literatury je pro tyto přístupy příznačné. Jsou dokladem současné diverzifikace metod a změn akcentů.

¹⁷⁵ Viz I. Pospíšil: *Slovo o pluku Igorově* v kontextu současných výzkumů: Keenanova hypotéza a její souvislosti. *Slavica Slovaca*, roč. 42, 2007, č. 1, s. 37–48.

B) Na pomezí estetiky a beletrie (Alexej Grjakalov)

Typů textů, které se pohybují na žánrové hranici mezi věcným a esteticky relevantním pólem, je nyní v ruské literatuře značné množství: jsou spojeny především s tlakem postmodernistické poetiky, jež příliš nedbá o originalitu, která relativizuje a spíše zdůrazňuje mezitextové navazování a reflexe a kontemplace. To na jedné straně činí z vědy esejistiku, na straně druhé vytváří z původně estetických a poetických textových struktur útvary na pomezí věcných žánrů. *Slévání esteticky a věcně relevantních textů je základním rysem textové typologie literatury konce 20. a počátku 21. století.* Lze to ovšem zdůvodnit prevalencí postmodernistické poetiky, ale také celkovou státně politickou a přitom radikální restrukturační spojenou se sovětskou perestrojkou a katastrofkou a posléze s totálním rozpadem společenských struktur tzv. socialistického bloku. Dnes se ukazuje, že čím blíže bylo k tzv. sovětské ideologii a společenské praxi, tím byla destrukce těchto struktur totálnější: naopak tam, kde byla patrná alespoň elementární samostatnost, je zřejmá i určitá neradikálnost pozdější (Polsko, Maďarsko oproti NDR a Československu; viz např. současnou Latinskou Ameriku a Čínu). Zdá se, že naprosté uvolnění esteticko-věcných útvarů je typické pro současnou ruskou literaturu, ale také pro radikální útvary české a pro celkové žánrové povědomí: jak již uvedeno výše, rozhoduje de facto mocenská držba diskurzních skupin, ale již A. Haman poukazoval na nezbytí návratu k pořádku, tj. k obnově hodnotové hierarchie.¹⁷⁶ Jsme tu opět u problému tzv. měkkých a tvrdých přístupů k literatuře: všechno by mělo mít svou míru. Jestliže nás kdysi drtily apsycho-logické reflexe formistů, formalistů a strukturalistů, v původní podobě především technologií literatury, později se vývojové kyvadlo posunulo do zcela protikladné polohy; nedostatek citlivosti v počátečních fázích imanentních metod, později však patrný posun k znakovosti, tedy k sémiologii na straně jedné a k sociologii na straně druhé, resp. ke komunikativním přístupům iniciovaným fenomenologií a dobově utvářenou německou hermeneutikou.

V meziválečném období se i v českém kulturním prostoru uprostřed převažujících strukturálně funkčních a technologických metod vytvářelo metodologické podloží vycházející z duchovně, literárněvědné psychologie, intuitivismu a esejistického impresionismu (F. X. Šalda, Arne Novák aj.): hranice mezi technologickými a vciťovacími metodami nejsou tak ostré, jak se někdy tvrdí, běžné bylo jejich prostupování a míšení. Ostatně ruský psycholog Lev Vygotskij se pokusil spojit formální metodu s psychologií a došel k psychologii uměleckého tvaru.

Na druhé straně například uvnitř Pražského lingvistického kroužku probíhal někdy dosti tvrdý boj o metodologii: mladý René Wellek jako žák Viléma Mathesia tam měl poněkud výsadní postavení, neboť si mohl dovolit nebýt zcela ortodoxní – i jako žák duchovně orientovaného Otokara Fischera. Jakobsonovo ruské kroužkaření se v něčem podobalo politické organizaci včetně přísah věrnosti dané metodologií.

¹⁷⁶ A. Haman: Historie literatury a sociologie. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, V 2, 2000, zejména na s. 11–12.

René Wellek, který si jinak tvůrčí atmosféru kroužku váží, o tom po letech napsal: „The influence of the Circle on Czech literary scholarship since the thirties was also negative. The Circle discouraged sometimes by harsh reviews of the old-line books, the established genre of literary biography which assumed a comfortably easy and obvious relationship between an author's experiences or psychology and his work and disparaged the usual writing of literary history in terms of external influences and parallels.”¹⁷⁷. Případy kritických střetů tvrdé metodologie kroužku s knihou J. V. Sedláka *O díle básnickém* (Praha 1935) nebo s postupy Miloše Weingarta, který roku 1934 z kroužku vystoupil, jsou svědectvím této situace. Usměvně působí Wellkova vzpomínka z hovorů s Peterem Demetzem, v níž je reprodukována Jakobsonova americká vášnivá polemika s učením Vissariona Bělinského, jehož se pak musel Wellek a další zastat. Nicméně i v díle samotného Jana Mukařovského nebo Felixe Vodičky najdeme postupy, které směřují k recepční estetice, jak se dříve i později utvářela, od 50. let 20. století zejména v souvislosti s novým rozvojem hermeneutiky.

Prostorová disperze střeoevropské literárněvědné metodologie na území meziválečného Československa učinila z Brna jako sídla druhé české univerzity jakési druhé centrum, v němž se sbíhaly impulsy náboženské, duchovědné a psychologické s invazí Wollmanovy eidologie. Je přímo osudové, že Wollmanova eidologie napojená na stratifikační systém Ingardenův se právě na brněnské Masarykově univerzitě mírumilovně střetala s podněty, které měly pozoruhodné konsekvence.

Slováci se recepční estetiky dotýkají především v činnosti tzv. Nitranského týmu (nyní Ústav literárnej a umeleckej komunikácie na Filozofické fakultě Univerzity Konštantína Filozofa). Jedna linie vychází z tzv. výrazové estetiky Františka Mika, druhá z praktické komparatistiky, poetiky překladu a teorie metatextu Antona Popoviče, který je prezentoval v 70. a 80. letech minulého století. Na Slovensku se postupně vytváří literárněvědný trojúhelník, který je s recepční estetikou v kontaktu, a to komparatistika – genologie – translátologie. A. Popovič tak stál u kolébky nové vlny rozvoje slovenské teorie překladu, která se transformovala v translátologii jako zvláštní nauku o překladu a překládání – na tuto linii pak kriticky navazují slovenské translátologické sborníky přelomu 20. a 21. století. Také další dvě zmíněné složky „slovenského trojúhelníku“ – Ďurišinova komparatistika a Hviščova teorie literárních žánrů – genologie – přesunují svůj zájem k čtenáři. Pro slovenskou literární vědu byla bránou k zájmu o čtenářskou recepci také metodika výuky, například v tvorbě Jána Kopála. Slovenská literární věda – aniž to explicitně uváděla – zacházela s tématy recepční estetiky běžně od 60.–70. let; nyní se zde práce orientuje spíše na hermeneutické přístupy, srovnávání více druhů umění a na pragmatiku literární tvorby.

Jestliže toto metodologické podloží založené na duchovědě a psychologicko-intuitivních metodách bylo dost široké a mělo řadu pramenů, sama recepční estetika se v českém prostředí rozvíjela v podobě čerchované čáry s několika novými počátky v různých místech. Zmíněné metodologické podloží sice tyto iniciativy spojovalo, ale

177 R. Wellek: *The Literary Theory and Aesthetics of the Prague School*, Ann Arbor 1969, s. 28.

jen volně. Lze tedy říci, že stopy recepční estetiky v českém prostoru vytvářejí spíše kontinuitně diskontinuitní celek s častým přerušováním a zpětným navazováním.

Skutečné vyrovnávání s recepční estetikou kostnické školy nastalo až hluboce v 60. letech. Průkopnickou úlohu tu má pražský rusista, literární historik, teoretik a kritik, sám básník a prozaik František Kautman (nar. 1927), také novinář, nakladatelský a časopisecký redaktor, překladatel, editor, básník a prozaik, kulturní činitel, signatář Charty 77, člen International Dostoyevsky Society, člen společnosti F. X. Šaldy, spoluzakladatel a tajemník Klubu osvobozeného samizdatu. Dominantou jeho uvažování jsou existenciální problémy člověka v sevření dějin, samota a úzkost.

Kromě první větší literárněvědné práce o socialistickém realismu v díle S. K. Neumanna je jeho další zájem soustředěn na ruskou literaturu, literární kritiku a německy psanou tvorbu. Od 60. let je v Kautmanově tvorbě patrný zájem o obecné otázky lidského bytí. *Boje o Dostojevského* (1966) jsou úspěšným pokusem o docenění díla ruského génia, který kladl zásadní otázky: Dostojevským léčí Kautman i svou původně jednostrannou ideologickou orientaci 40. a 50. let. Od 60. let se Kautmanovo myšlení pohybuje v osobnostních a tematických řetězcích: charakteristické jsou jeho sprážené triptychy *Dostojevskij, Kafka, Hostovský* nebo *Masaryk, Šalda, Patočka*. V triptychu *Masaryk, Šalda, Patočka* (1990) dopisovaném na počátku sovětské perestrojky prezentuje Kautman tuto představu více než důrazně: odideologizovat lidstvo ve smyslu likvidace ideologického fanatismu je podle něho stejně nezbytným hygienickým úkolem jako odvšivení. Proti svým původně ideologicky motivovaným koncepcím 40. a 50. let staví Kautman od 60. let kritické myšlení a skepsi: na počátku sovětské perestrojky se místy znovu vrací nadšení, které se emotivně a pateticky staví proti ideologii, jako se před tím stavělo za ni. Ideologie však nelze vykázat ani zakázat, jsou legitimním průvodcem člověka a společnosti, lze jim však vzít vládu nad lidskými osudy; nejlepším podporovatelem ideologií je právě patos, emoce, nadšení: ostatně i etika a ekologie mají svou ideologii.

Nehledě na tyto kritizovatelné aspekty je Kautmanovi vždy vlastní původnost, citlivost a skepse: objevuje zajímavé momenty v tvorbě S. K. Neumanna, prezentuje vlastní přečtení Dostojevského, Kafky a Hostovského, Masaryka, Šaldy a Patočky, objevuje tehdy nově polohy existenciální prózy, rozehrává zpovědní koncert hříchu a očištění, nachází moderní dimenze ruské revolučnědemokratické kritiky (v knize *K typologii literární kritiky a literární vědy*, 1996) a v 60. letech objevuje pro nás filologickou hermeneutiku (tamtéž, ve studii *Hermeneutika a interpretace*, 1969).

Právě tato studie, která byla původně připravena pro již neuskutečněnou estetickou konferenci v roce 1969 a pak nevyšla ani v časopise *Estetika*, kde již byla připravena pro tisk, je klíčovým českým příspěvkem sklonku 60. let 20. století k recepční estetice. Vyjadřuje totiž to, co bylo pro českou literární vědu ve vztahu k recepční estetice vždy charakteristické: zájem, inspiraci, ale také skepsi a přesvědčení o limitech této metody. Kautman vychází z tradičního dělení na teologickou a humanistickou hermeneutiku a proti sobě staví hermeneutiku a interpretaci: „Na první pohled je zřejmé nebezpečí, které vyplývá z obecné hermeneutiky pro interpretaci literárních uměleckých děl. Především se tu vytváří specifická rovina zkoumání,

kteřá uměleckou literaturu vyčleňuje z ostatního umění. Teoreticky bychom sice mohli předpokládat takové pojetí, v němž by hermeneutika mohla sloužit i výkladu děl hudebních, výtvarných apod. Tím bychom se však podstatně odchýlili od tradičního pojetí hermeneutiky, ztotožnili bychom ji vlastně s gnozeologií a mohli ji tak postupně nahradit naukou o poznání vůbec.¹⁷⁸ Nicméně připouští, že „hermeneutika se svým rozuměním má blízko k poetice a teorii žánrů, čili genologii¹⁷⁹. Nicméně nakonec delimituje interpretaci a hermeneutiku zcela jasně: „Zatímco hermeneutika, ať již ji definujeme jakkoli, zůstává vždy připoutána k textu a snaží se jej pochopit a vyložit, interpretace může naopak směřovat a často také směřuje mimo text k významům, textem jen nepřímo explikovaným [...] Některé interpretační přístupy jsou v samých svých principech antihermeneutické, hermeneutika s nimi nepočítá, ani nemůže počítat.“¹⁸⁰ Na závěr rýsuje Kautman tradiční čtyřčlenný komplex možných literárněvědných přístupů od textového, fenomenologického a psychologického k sociologickému a marxistickému. Hermeneutika s jejími recepčními aspekty se tedy připouští v omezených disciplínách literární vědy, ale odděluje se od interpretace jako podstaty literární vědy, která má mít „objektivní“ charakter. Jde o zjevný spor mezi tradičně akademickým pojetím literárního artefaktu a jeho subjektivní relativizací, znejistěním, ambivalencí, spor, který v české literární vědě probíhá jako ponorná řeka i dnes. Postup hermeneutiky v oficiální české literární vědě od 70. let ustal nejen z ideologických příčin, ale také z příčin autochtonních. Je to vidět z toho, že strukturalismus místy přežíval, například v podobě tzv. strukturního přístupu, někdy také s podporou tzv. sovětské literární vědy, za níž se prohlašovala Lotmanova tartuská škola, a že v českém prostředí – na rozdíl od slovenského – postupně ustupovala teorie překladu a teorie literárních žánrů (snad s výjimkou brněnského centra na Ústavu slavistiky), v nichž se metody jdoucí z fenomenologie a recepční estetiky kultivovaly nejlépe.

Poměrně častým, i když nikoli novým jevem, je pak činnost literárních vědců, kteří jsou v lepším případě esejisty, v horším publicisty, ale také výskyt osobností, jež píšou – obrazně řečeno – vědu i poezii (beletrii) – v českém prostředí např. V. Macura a D. Hodrová, u nichž se však tento jejich „druhý kód“ navenek realizuje později, i když jde vlastně souběžně s talentem vědeckým. V Rusku je existence podobných „podvojných“ autorů v podstatě běžná, nicméně ve spojitosti s naznačenými procesy oscilace, prolínání a prostupování obou typů textů lze pozorovat zmnožení jejich počtu; ne každý je však pro zobecňování vhodný z hlediska kvality.

Alexej Grjakalov (roč. 1948), ruský filozof, doktor filozofických věd a univerzitní pedagog, hlavně však estetik a literární vědec, pochází z Voroněžské oblasti, která zrodila „tvrdé jádro“ ruské literární klasiky. Grjakalov patří k filozofům, filologům a uměnovědcům, jež se vyjadřují i jako beletristé, umělci slova, jako ti, kteří propadli textům. Jednak se jimi zabývá a srovnává je, jednak je sám generuje. Na jedné

178 F. Kautman: Hermeneutika a interpretace, in: F. K.: K typologii literární kritiky a literární vědy, Praha 1996, s. 176.

179 Tamtéž, s. 182–183.

180 Tamtéž, s. 184–185.

straně by tedy mohl být považován za textového komparatistu, poetologa a estetika, jednak za originálního prozaika, jehož artefakty jsou v podstatě reflexivní; jako by tu zaznívala zpola zapomenutá slova A. S. Puškina o J. A. Boratynském, který je u nás (v Rusku – ip) básníkem, který myslí.

Fundamentální práce *Письмо и событие*¹⁸¹ je věnována jevu, jemuž Francouzi říkají „écriture“, tj. textu jako psaní a způsobu psaní. Grjakalov nás tu provází tzv. aesthesis (эстетизис), tj. procesem estetizace světa a zejména události (событие); homo aestheticus je mu hlavním hrdinou světového dění: pod povrchem pragmatického životního způsobu se jako červená nit vine permanentní estetizace jdoucí od kosmogonicko-kosmologického pramene estetiky, jenž v antice syntetizoval mysteriální stavby, až k strukturální podobě psaní, ke clusteru imanentních metod, které jsou překonávány pnutím ke komunikativnímu pojetí znakovosti a k hermeneutice. Grjakalovo pojetí českého strukturalismu, o něž se tu ponejvíce opírá, zdůrazňuje právě – zcela v duchu evoluce – jeho „měkký“ aspekt směřující do sféry dotyku s fenomenologií a k sémiotice (J. Mukařovský); současně však pohříchu opomíjí jeho jeho stejně „měkké“ psychologicko-duchovědné aspekty spojované např. s M. Weingartem, J. V. Sedlákem¹⁸² a R. Wellkem.¹⁸³ Nicméně jeho pojetí „nejakobsonovského“ strukturalismu se v tom ostře liší od jiných recepcionisticky koncipovaných názorů (L. Plesník, Z. Rédey aj.).¹⁸⁴

A. Grjakalov především využívá ruské diglosie, a to tak, že mísí církevněslovanskou lexikální vrstvu s vědeckým, greko-latinským lexikem, využívá jazyka ruské filozofie včetně fenomenologie 10.–20. let 20. století (G. Špet, M. Bachtin): „Эстетическое в такой проекции основывалось на абсолютной данности безличностного и созерцательного объективного бытия, которое мыслится изначальным, естественным, действующим по собственным и большей частью человеку непонятным законам. Но эстетика определяет, классифицирует, именует – материально-телесные интуиции несут в себе ответ космоса. Эстетизис померен телесностью, а телесно-человеческие интуиции и соответствующим образом конфигурированная пластика соотнесены с (пред)данностью космического порядка.“¹⁸⁵

Jak vlastně Grjakalov konstruuje svůj průřez estetikou 20. století? Opírá se nejen o vědu a filozofii, ale také o reflexi krásné literatury. Již na počátku poměrně obsáhle

181 Письмо и событие. Эстетическая топография современности. Наука, Санкт-Петербург 2004.

182 Viz jeho kontroverzní spis O díle básnickém. Praha 1935.

183 Viz I. Pospíšil – M. Zelenka: René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky. Brno 1996.

184 Viz naši recenzi Nezbytí metodologické návaznosti aneb Poněkud vyprázdněná pragmatika (Zoltán Rédey: Pragmatika básnického tvaru. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie. Nitra 2000, 238 s). Slavica Litteraria, X 4, 2001, s. 141–143. Viz také naši studii Otvírání černé skříňky. K jádru a konsekvencím *Estetiky jednakosti* Lubomíra Plesníka. Opera Slavica 2002, č. 1, roč. XII., s. 23–33.

185 А. Грякалов: Письмо и событие. Эстетическая топография современности. Наука, Санкт-Петербург 2004, s. 42–43.

a jazykově stejně výrazně jako později definuje své základní pojmy: „Тематизируемые в работе форма, структура, письмо и событие – подобно тому, как в других ситуациях, экзистенция, личность, свобода или бессознательное, – стали актуальны в ситуации исчерпанности и мутации прежних оснований, но в меньшей степени они выражают различия, чем сходства, – по содержательным характеристикам исходная („авангардная“) интенция формы отличается от установки на универсальную структуриацию, письмо представляет доминантное становление текстуальности, а тема события обращена ко всему многообразию его понимания от Dasein фундаментальной онтологии М. Хайдеггера и философии поступка М. М. Бахтина [...] Именно топологические характеристики дают возможность представить *движение* современности. ‚Место есть нечто‘ (Аристотель). Через определение непрерывности констант, универсалий, устойчивых повторов, значимых удержаний выстраивается жизненный мир – в конечном счете философы производят поверхности, на которых возможны понимание и коммуникативные действия. Феномен (пост)современности выходит за пределы коммуникации и становится пространством формирования культурного поведения, которое оказывается значимо для стратегий идентификации [...] Оформленность переливается в *письмо* и предстает как устойчивая континуальность символизации – в пределе классический субъект стирается до неразличности и даже его существование ставится под вопрос. И только смещение внимания на *событие* вопрос по-новому возвращает. Событие – место сборки. Место сборки символического и предметного. Соответственно представление события может выступить как эстетическая топография – в конечном счете речь идет об актуальной организации субъективности, – в общем контексте (пост)современного сознания можно говорить о топографическом подходе к ‚сборке‘ субъекта и специфическом усилии выстраивания смысла. Ключевая для XX века проблематика времени смещается вместе с веком – нет больше того времени, которое способно отождествлять себя с собственным отсутствием, хотя темпоральные рубрикации всегда сохраняются там, где всеобщее апокалиптического пересекается с единичностью существования.“¹⁸⁶ Kontinuální výklad tu prostupují exkurzy s ruským materiálem. Jeho „aesthesis“ přitom dává možnost odstupů: „Мир эстетически представлен. Чувственно-телесное интуирование, возвышенность жеста или поступка пребывание в измерении предельности или пограничности, внимание к эстетической оформленности социального проекта или, напротив, теме движения, смещения, обживающего мир кочевья – человек XX в. мыслил („мыслил себя“) как человек эстетический. На рубеже XX – XXI вв. апелляция к эстетическому связана с возможностью усиливать или ослаблять дискурсы в их способности быть властью. Автономизируя дискурс, эстетическое выводит его к пределам актуального дискурсивного поля, – некоторым образом дискурс ставится против самого себя. Эстетическое дает

186 А. Грякалов: Письмо и событие. Эстетическая топография современности. Наука, Санкт-Петербург 2004, s. 5–7.

возможность дистанции уже в силу того, что обязательно внедряет в дискурс план комментария. Эффект присутствия комментария превращает события и тексты в особые эстетические феномены. Речь может идти о своего рода универсальной эстетизации.¹⁸⁷

Zatímco první dvě desetiletí 20. století definuje autor jako období radikálních změn estetické zkušenosti, další přinášely spíše nové průniky a přeskupování: „Произведение искусства – событие встречи, оно одновременно индивидуально и закономерно; в нем хаос просвечивает сквозь логику композиции как рационального построения – именно такое представление сложилось у истоков эстетики события. Поэтому обращение к понятию эстезиса менее всего означает замыкание исследования в пределах эстетической ценности. Эстезис как феномен – особая организация познавательного опыта и поименования. А как понятие эстезис соотносим с идеями выразительности и изображения, символизации, культурной константы, проблемой воображения и возможных миров, наконец, с темой философии имени, чрезвычайно значимой для русской философской традиции.“¹⁸⁸ Nikdy – ani ve strukturalismu – nemíží tedy podle Grjakalova „měkká“ konstanta umění. Touha po písmu-psaní se u něho projevuje ve snaze být nablízku reflektovaným podnětům, což mu přesvědčivě dokládá próza B. Pilňaka; psaní jako myšlení dokládá zase próza V. V. Rozanova.

Významné významové transformace (переосмысления) formalismu a jeho kulturního pojmu „прием“ jsou ukázány dále; druhá polovina 20. století přináší zase oddělení artefaktu a textu, přičemž se na díle S. Kržižanovského dokresluje opozice erotiky a bytí a morálky a každodennosti.

Struktura v jejich různých podobách Grjakalova fascinuje; znovu se k ní vrací v kapitole *Структура и жизненный мир. Эстетика структуриализма (1930–1940-е годы)* a pak v partii o semiosféře psaní (*Семiosфера письма. 1960–1980-е годы*), kde se svět pojímá jako globální semiosféra, v níž se objevují – oproti strukturalismu – i nestrukturované elementy (неструктурируемое); intertext a transcendentní ego včetně podvědomí a „člověk z podzemí“ jako „dar z Ruska“; vznešené (возвышенное) je pak spjato s „novou gnósi“ a ústí v dekonstruktivní psaní.

Grjakolov tu nikde neztrácí ze zřetele Rusko a ruské prostředí. Tento rys „psaní“ je u něho určující. Jednak vychází důsledně z ruského textu jako opěrného bodu, jednak se v exkurzech do ruského „prostoru psaní“ dotýká a k němu směřuje. Grjakolovův „text o textu“ jako typ textu je cele ukotven v prostoru ruské kultury a jejich

187 A. Грякалов: Эстетическая топография современности. Наука, Санкт-Петербург 2004, s. 18.

188 A. Грякалов: Письмо и событие. Эстетическая топография современности. Наука, Санкт-Петербург 2004, s. 29.

antinomických dvojicích,¹⁸⁹ dualitách a paradoxech¹⁹⁰, ale také v ambivalentnosti a z ní plynoucích znejistění.¹⁹¹

Současně je A. Grjakalov sám rozdvojen ve dvě bytosti: v čtenáře literatury v širokém slova smyslu, tj. vědecké, reflexivní, kontemplativní, ale také belles lettres, jež mu slouží nejen jako ilustrační materiál, ale také jako samo filozofické východisko; často je umělecká (krásná) próza (Pilňak, Rozanov) iniciátorem jeho „filozofie“ anebo je sama filozofická. Filozofie – estetika – belles lettres se tak v plné síle vracejí jak do textu věcného, tak do fikce.

Tuto tendenci „dotahuje“ Grjakalov svým psaním krásné prózy. Svazek novel a povídek *Последний святой*¹⁹² je umělecko-filozofická reflexe téhož. Zatímco *Psaní a událost* je dílo filozofické, tu je více literárnosti, tam text tvoří páteř filozofie, zde je filozofie jádrem textu. Když fiktivnímu malíři grafitti nebo samotnému autorovi odpustíme nedostatky v latině („post coitus omne animalia tristia est“), ukazuje se, že takovým prostupujícím textem může být *Smutná tvář periferie* (*Печальная тварь окраины*), fyziologie petrohradské periferie: „Весь Петербург – бесконечность проспекта, возведенного в энную степень...За Петербургом же ничего нет. Ах, символист-классик, не знаешь ты Петербурга. А раз нынешнего не знаешь, то и своего не знал. А знаю я, печальная тварь окраины, хотя страж-любовник окраин вроде б не должен знаться с печалью.“¹⁹³ Je zde text jako krajina, asi v té podobě, jako kdysi český básnický surrealista a výtvarník Ladislav Novák (1925–1999) koncipoval své třebíčské Zámostí jako krajinu své duše, tj. zapomenuté, sklíčené, ale současně vždy své, nebo Bohumil Hrabal (1914–1997) svůj Nymburk, resp. pražskou Libeň coby periferii.¹⁹⁴

Žánrovým obrazem lidského nitra jsou také „повести капли“ z cyklu *Молчание души* a konfesionální titulní novela *Последний святой* (*Последний святой*). V ní je typ textu a jeho jazykové tělo nejvíce propojeny a také tematizovány: oproti jazykové banalitě, která vyjadřuje každodennost, stojí vznešenost psaní textu a církevní slovanštiny (viz *Bermudský trojúhelník* u J. Bondareva). Slova prosazovaná v ideologizované škole akcentují profánnost, jsou „příliš krátká“ – oproti „dlouhým slovům“ (kompozitům) jazyka vznešeného: „Туда – в исход твой – заглянуть мне, как и сякому, невозможно, но зрак мой *сиюминутный* – вот вылупились и схватывают

189 Viz naši studii Hodnotová antinomičnost ruské románové kroniky. Čs. rusistika 1980, č. 1, s. 10–14.

190 I. Pospíšil: Dualita a etický přesah v ruské literatuře. Etika 1991, č. 2. s. 34–39.

191 Viz naši studii Plynutí a událost (K „filozofii“ ruského románu). Slovak Review 2005, vol. XIV, no. 1, s. 14–22.

192 A. Grjakalov: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002.

193 A. Grjakalov: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002, s. 321.

194 Viz naši recenzi knihy: Jan Solovjev: Okamžiky s Hrabalem. Foto akad. malíř Jan Solovjev, k vydání připravil a texty Zdeňka Hrabice, Leo Hanzla, akad. malíře Josefa Jíry, akad. malíře Jaroslava Klápště a textem svým doplnil Jan Solovjev. Albert, Boskovice 1999, 104 s. KAM, příloha, 10 (říjen) 1999, s. VI.

лепоглагольные твои словца – призрак мой маломощный, рассветный, дворовый санкт-петербургский бродяжка корыстно потянулся вслед твоим будням и праздникам. И вот будни, ненужные мне и жалости не лоящие, и праздники – ни в одном светлом я тебя не встречал, – все в ряд выстроенное – от первого божественного стишка до последнего всхрипа, – все поползает тихо и обкладывает ...и думаю запоздало, что кем-то это замыслено и кто-то, больший, чем ты и я, стоит и смотрит, не торопит и не грозит, а смотрит, все понимая и принимая.¹⁹⁵

Tajemný svět náboženských prožitků ztělesněných ve vznešenosti jazyka a ušlechtilosti textu se sráží se silou každodennosti (nikoli nadarmo radí učitelka hlavnímu hrdinovi této konfesionální prózy, aby o svém modlení ve škole pomlčel). Rámec novely tvoří vypravěčova cesta (autorský vypravěč jako by zrcadlově oslovuje sama sebe) za matkou, kterou z jejího domku pro bezmoc odvezli neznámo kam. Proud vědomí, hlavně vzpomínek na venkovské dětství, utváří tělo novely.

V povídce *Vzteklá liška* (*Бешенная лисица*) se konstatuje těžší lidského života jako permanentní úzkost: od úzkostného snu až po ponor do tíživého dětství a nesčetné ústrky: život je nesnesitelný a jen Hamletovy důvody, tj. nejistota, neboť z těchto končin se ještě nikdo nevrátil, aby o nich podal zprávu, brání sebevraždě: „Он проснулся в темноте на столе и лежал, отдаваясь покою...Мгновенье назад сон бросил его на землю, он падал с высокого ложа, но до тверди не долетал – удар не находил силы и проваливался с телом в невидимое подполье. Стол во сне стал существом живым – раздвинулись щербатые доски и раздались вырезанные на них имена, звезды и кресты. Дубовая столешница уступила сну и отдала человека падению. Ножки стола, затолканные и нечистые, поднялись над глиняным полом страшными перекрещенными ходулями...он падал мимо них, закрывал голову, хоронясь от всего, и сквозь стеклянные ладони видел взбесившийся штопорящий мир.“¹⁹⁶ Všudypřítomné zlo symbolizuje klubko užovek, které se svíjí kolem rukou. Život je jako lovecká štvanič: „Утки взлетали и кружились над камышами, но лететь на глупую смерть не хотели – сворачивали к чистой воде реки и не возвращались до темноты. Иван бегал день, другой, третий – и бегать привык. На бегу не задыхался, рот его коротко хватал воздух, глаза рыскали – он даже поскуливать начал, когда колючка попадала под пальцы или ветка терна хлестала по щеке. Больные места зализывал бы, если б язык доставал. Иван охоту охотнику не доверял – сам бегал, сам подкрадывался, облизывался на дичь, – он охотой жил и спасал себя от лишнего времени и от мыслей – гончому человеку зачем они надобны? Старый сосед и охотником в деле не был, ружье само охотилось, а не старый, забывший азарт и погоню. Жизнь – охота ...подкрасться, изготовиться, прыгнуть и пузом накрыть – и на берег с добычей,

195 А. Грякалов: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002, s. 205.

196 А. Грякалов: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002, s. 257.

отряхнуться и бегом дальше.¹⁹⁷ Vztekla liška, kterou – zapomenuvši na přirozenou opatrnost – honí banda kluků – je emblémem zbesilosti světa a úzkosti člověka. Takovou „Rahmenerzählung“ je i novela *Ubohá pravda* (*Бедная истина*), uvedená promluvou univerzitního učitele k absolvujícím studentům marxistické filozofie, z níž se roztéká řeka reminiscencí včetně afghánských. Typ textu je stále tžž a přitom stále jiný ve svých proměnách: filozofická citátovost, reminiscentnost a aluzivnost, budování intertextu a metatextu (Herbert Spencer, Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud, Jean-Paul Sartre, Nikolaj Fjodorov).

Jestli je Grjakalovova vědecko-esejistická publikace analytickým průvodcem po estetice 20. století, průvodcem, jenž je stále pupeční šňůrou spjat s texty, sám vytvářející textový typ na pomezí krásné a věcné prózy, jsou jeho novely a povídky zase beletristickým komentářem k „životu ve vědě“, jenž vede generace se spálenými křídly.¹⁹⁸ Filozofie a text vytvářejí komplementární dvojici. Grjakalov-prozaik a Grjakalov-myslitel budují nosný typ textu, jenž vyhlíží z prostoru za proslulým Alenčiným zrcadlem: jsme schopni mu porozumět ve vzácných okamžicích vzájemného prolnutí a osvětlení. Současně se tu slévá typ filozofické reflexe a uměleckého slova s jejich národním zrcadlením („русское письмо“), které je podstatou jeho původnosti, autenticity a nenahraditelnosti.

C) Nová „vnitřní emigrace“? (Poetika nezúčastněnosti)

Autorka několika literárněvědných publikací na témata moderny a moderní slovenské literatury¹⁹⁹ Mária Bárorová, jejíž umělecká próza byla přeložena do řady světových jazyků, přichází s nápaditou publikací o slovenském katolickém konvertitovi, lékaři, filozofovi, básníkovi a aforistovi Pavlu Straussovi (1912–1994).²⁰⁰ Tvorbu Pavla Strausse a jeho životní filozofii postihla autorka na několika místech své monografie, vycházejíc také ze Strausovy autobiografie *Človek pre nikoho* (2000). Podstatným rysem P. Strausse byla jeho zakotvenost v německé kultuře a německém prostředí, jeho sepětí s německou a rakouskou modernou, se stredo-evropským kulturním a politickým prostorem, kde tvořili různí umělci ve Vídni i v Praze, kde studoval. Není divu, že si oblíbil Roberta Musila, ale také Marcela Prousta, v jejichž jazycích se volně pohyboval. Jeho první básnické sbírky jsou německé: *Kanone auf dem Ei* a *Schwarze Verse*; později toho napíše ještě dost – mezi tím jsou ovšem i lékařská

197 А. Грякалов: Последний святой. Повести. Рассказы. Центр духовного возрождения Черноземного края, Воронеж 2002, s. 265.

198 Viz I. Pospíšil: Spálená křídla. Malý průvodce po české recepci ruské prózy 70.-80. let 20. století. Brno 1998.

199 Hvišč, J. – Marčok, V. – Bárorová, M. – Petrík, V.: Biele miesta v slovenskej literatúre. Bratislava 1991. Bárorová, M.: Roky úzkosti a vzopätia. Causa editio, Bratislava 1992. Táž: Jozef Cíger Hronský a moderna. Mýtus a mytológia v literatúre. Bratislava: Veda, 2000. Táž: Jozef Cíger Hronský und die Moderne. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2004.

200 M. Bárorová: Paradoxy Pavla Straussa. Petrus, Bratislava 2006.

pojednání. Něco pak vychází v zahraničí, ale většina končí na dlouhou dobu v zásuvkách (výjimku tvoří několik děl z přelomu 60. a 70. let 20. století – *Zápisky diletanta, Zákruty bez ciest*, překlady J.-P. Sartra a J. Giraudoux pro Slovenský rozhlas). Až po roce 1989 se několik věcí konečně objevuje. V místech, kde působil jako lékař (Plzeň, Ružomberok, Bratislava, Skalica, Nitra), shromažďuje kolem sebe podobně nezávisle smýšlející lidi.

Jádrem monografie je úvaha o osudu tvůrčích jedinců v společenských tlacích, reflexe o „tichém disentu“ a o potřebě ticha, o straussovském aforismu a o tvorbě coby způsobu rezistence a přežití: k tomu skýtá Straussův život a dílo nepřehledné množství možností. Jen málo se však dovídáme o Straussových názorových postojích za první Slovenské republiky, před tím a těsně potom.

Autorka tu také pracuje s pojmem „vnútorná emigrácia“, který je vlastně vyústěním jejího pojetí. Jednu kapitolu přímo nazývá *Vnútorná emigrácia ako produkt totalitných systémov*. K tomu je třeba připojit krátký komentář. Pojem „vnitřní emigrace“ má různé zdroje. Byl to asi nástup nacistů v Německu, kdy se ministrem propagandy stal Goebbels, ale také v Rusku po Říjnové revoluci a zejména po nástupu nezastřené Stalinovy diktatury v roce 1929; pravda je, že „vnitřní emigrace“ bývá spojována s totalitními nebo autoritářskými režimy, nicméně ani v poslední době se pojem nepřestává užívat i mimo tyto souvislosti.

Podívejme se na jednu z těchto dvou domovských zemí pojmu blíže – na současné Rusko. O životnosti pojmu tu svědčí literatura i internetové zdroje, mimo jiné zevrubná stať Olega Maslova *Новая внутренняя эмиграция в России начала XXI века* (23. 5. 2006), která předpokládá o výlučném spojení pojmu s totalitními strukturami do značné míry vyvrací: „Анализ критического числа публичных выступлений представителей различных стратов российского общества позволяет утверждать, что в России на сегодняшний день можно выделить и классифицировать новую внутреннюю эмиграцию, причем как ‚левую‘, так и ‚правую‘. Знаковым для представителей новой внутренней эмиграции является постоянное подчеркивание в рамках риторики своего неучастия в жизни государства и общества.“²⁰¹

Podle autora se v hledacím programu YANDEX sousloví „развал России“ a „распад России“ objevují proporcionalně i ve spojení s rozpadem SSSR. Nicméně autor upozorňuje, že ruská slova „распад“ a „развал“ nejsou identická, neboť „развал“ implikuje nikoli logický výsledek vnitřních procesů, ale předpokládá existenci mohutných sil, které zemi rozvrátily zevnitř i zvenčí. Spíše levicová nebo národní a nacionalistická vnitřní emigrace, užívající pojem „распад России“, vidí příčinu nikoli v Rusku a Rusech, ale spíše ve vnějších faktorech a tlacích a sama se od všeho toho distancuje a současně zdůrazňuje svoji bezmoc a neschopnost to změnit....Pravicová vnitřní emigrace, tj. kapitalističtí podnikatelé a marginalizovaní liberálové, akcentují svoji neúčast v těchto procesech (непричастность), připouštějíce, že nyní není jejich doba, ale že jejich čas přijde. Autor článku Oleg Maslov se domnívá, že se často vytvářejí i politické mimikry

201 <http://www.polit.nnov.ru/2006/05/23/emigration/>, s. 1.

– např. strana *Единая Россия* je často jejich útočištěm nebo ji alespoň podporují: je pro ně „kovárnou budoucích kádrů“. Maslov tvrdí, že v současné situaci je vnitřní emigrace v Rusku početnější než kdysi vnitřní emigrace v SSSR. Vnitřní emigrace je jen ta, která z nějakých (dnes spíše ekonomických) důvodů nemůže opustit Rusko (dříve „невыездные“), v žádné případě to nejsou ti, kteří žijí ve dvou zemích, zejména v USA, Velké Británii, Německu nebo Francii, a čas od času se do Ruska vracejí.

„Vnitřní emigrant“ musí rezignovat na svoje angažmá v politice, nekritizuje vládnoucí moc a odmítá analyzovat měnící se realitu: politika je špinavá, zítřek bude patřit jim jako lidem „v bílých rouchách“ (в белых одеждах), tedy podle Apokalypsy čili Zjevení sv. Jana na Patmu k těm, jež budou po konečném kataklyzmatu spaseni. Část vnitřních emigrantů se vyjadřuje matně, mlhavě, v náznacích, které připomínají proroctví Nostradamova.

Takto vystupuje například Stanislav Alexandrovič Belskij (roč. 1970), rodák z italské komunistické rodiny v Benátkách, kterého roku 1976 adoptoval generál KGB; v roce 1992 vystudoval univerzitu v Heidelbergu, pak pracoval v německé tajné službě a v roce 2000 se vzdal ruským úřadům. Nyní žije v Moskvě jako generální ředitel meziregionální organizace Institut národní strategie a je mediální hvězdou. Jeho text, jenž se obvykle připomíná, je *Smrt posledního člověka* (site APN). Pojednání ironizuje Fukuyamovu koncepci „konce dějin“, ale také umělost současného pojetí globalizace. Oslovuje Fausta (může to být i aluze Odojevského *Ruských nocí*, 1844, nejen Fausta jako takového, neboť také tam mladíci rozprávějí s mužem předzřívaným Faust o aktuálních společenských otázkách, ale první poloviny 19. století) a oznamuje smrt Posledního Člověka, jenž zemřel na rakovinu žaludku (jedl jen hamburgery v McDonaldech, nikoli poctivé lidové jídlo, píše o steacích pojídaných v již neexistujících Dvojčatech atd.). Emblematicky vyjadřuje stav světa před katastrofou: „На предгибельных раковых уроках он еще бормотал что-то электронное про вот-вот грядущее смешение религий и рас. Но класс давно не слушал его. Ученики дрались партами и стояли на головах.“

Jinak řečeno: tento svět nelze doopravdy řídit ani regulovat, jeho procesy nelze racionalizovat, tento nejnovější středověk lze jen nestranně sledovat; píše, že si pronajme kryt s bazénem a pomalým internetem a bude sledovat tento nejnovější středověk, pokud mu budou stačit prsty a oči, a bude doufat v „naše“ – jakékoli – vítězství.

Stejně jako ve 20. století zmítaném kataklyzmaty, jež v ústraní svých nemocnic – omezený, zakazovaný, ztichlý – sledoval Pavol Strauss, tak i na počátku 21. století probíhají procesy, které vedou k modifikaci kategorie „vnitřní emigrace“, nikoli k jejímu mizení a zničení, i když už nikoli v prostředí čistě totalitním, ale v běžné parlamentní demokracii – možná jen poněkud autoritativnějšího typu. Živnou půdou tohoto procesu je však opět nedostatek otevřenosti a demokracie, převaha manipulace, marginalizace a diskriminace určitých kategorií občanů, boj o ekonomickou nadvládu, pocit nefunkčnosti politického systému a převaha jistého typu lidí u kormidla moci. Na druhé straně si současný „vnitřní emigrant“ je vědom toho, že tyto procesy, které se vymkly kontrole společenských mechanismů, natož jedinců,

musí proběhnout, uvědomuje si jejich jakousi fatálnost a čeká, pozoruje, rozhodně nebojuje, je pasivní, ale jeho postoj nelze nazvat klasickým pojmem „pasivní rezistence“: je to jen zvědavé vyčkávání, vědecké a chladné zkoumání současné fáze společenského vývoje, již se nemůže protivit, neboť probíhá mimo jeho možnosti. Nicméně se nedomnívám, že tyto fenomény jsou zcela nové nebo že se nějak podstatně vymykají z dosavadní zkušenosti (v minulosti lidé také cítili bezmoc a také pozorovali a čekali nebo se snažili alespoň zmírňovat dopady projevů systému): rozdíl je jen v jakém-si chladu tohoto čekání, v naprosté objektivitě a doslovné „nezúčastněnosti“. Jako by se sem promítalo dávné gnostické „být kolemjdoucím“, nicméně s výhledem na budoucí zapojení – nikdo však neví kdy, kde a jak.

Tyto jevy jistě zkoumají, ale nejsem si zcela jist, zda dosti intenzivně – politologie, sociologie, sociální psychologie a snad i psychiatrie; řekl bych však, že je musí zkoumat i kulturologie a filologie a její součást literární věda;²⁰² současně se do nich mnohem bezprostředněji promítají změny společenského klimatu.

202 Z internetových zdrojů k tématu současné ruské „vnitřní emigrace“:

<http://www.polit.nnov.ru/2006/05/23/emigration/>

<http://www.moltat.ru/issue/58/vnutrennyaya-emigraciya.html>

<http://www.polit.nnov.ru/2006/04/11/project/>

http://www.apn-nn.ru/author_s/43.html (stránky Institutu nacionální strategie)